

ƏRƏBDİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA EŞQ ANLAYIŞININ LİRİK VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ərəbdilli nümunələr xüsusi mövqedə dayanır. Qədim ərəb ədəbiyyatının müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən nümunələrindən biri də lirik janrdır. Məqalədə ərəb ədəbiyyatının lirik janrının tarixi barədə qısa məlumat verilir. Eyni zamanda ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən İsmayıllı ibn Yəsər (VII-VIII əsrlər) və Bərəkəvəy Zəncani (X əsr) şeirlərindən nümunələr verilmişdir. XII əsrin ədəbiyyatı, fəlsəfi məzmunlu əsərlərin sayca çoxalması ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbiyyatına öz təsirini göstərmişdir.

Sufi alimlərindən Abunnəcib Sührəvərdi, Şihabəddin Ömər Sührəvərdi yaradıcılığında məhəbbətlə bağlı fəlsəfi ideyalar və şeirlər məqalədə öz əksini tapmışdır.

Burada panteizmin yaradıcısı Eynəlkütə Miyanəçi və işraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvədinin ideyaları və eləcə də şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Açar sözlər: Şərq, Azərbaycan, ərəbdilli, lirik, fəlsəfə, panteizm, işraqilik

LYRICAL AND PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE CONCEPT OF LOVE IN ARABIC-SPEAKING AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

In the history of Azerbaijani literature, Arabic-speaking samples occupy a special place. Among these examples stand out lyrical genres that reflect many aspects of ancient Arabic literature. The article gives a brief overview of the history of the lyrical genre in Arabic literature. Also fragments of lyrical poems of the great poets of the Arabic-speaking Azerbaijani literature, Ismail ibn Yasar (VII-VIII cc.) and Berekevəy Zenjani (X century) were also shown.

The literature of the XII century is distinguished by an increase in the number of works of philosophical content. This feature also influenced Azerbaijani literature. The article notes that in the works of Sufi scholars Abu al-Najib al-Suhrawardi, Shihab al-Din Umar al-Suhrawardi, there are philosophical ideas and poems related to love. Here are briefly presented the ideas of the founders of the pantheism of Aynalkuzat Miyanedji and Shihab al-Din Yahya al-Suhrawardi's ishqagism on this topic, as well as samples of their poems.

Key words: East, Azerbaijan, Arabic-speaking, lyric, philosophy, pantheism, illuminationism

ЛИРИЧЕСКАЯ И ФИЛОСОФСКАЯ СУТЬ ПОНЯТИЯ ЛЮБОВЬ В АРАБОЯЗЫЧНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В истории азербайджанской литературы арабоязычные образцы занимают особое место. Среди этих примеров выделяются лирические жанры, которые отражают многие аспекты древней арабской литературы. В статье дается краткий обзор истории лирического жанра в арабской литературе. Также были показаны фраг-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

менты лирических стихотворений великих поэтов арабоязычной азербайджанской литературы Исмаила ибн Йасара (VII-VIII вв.) и Баракавеиха Занджани (X век).

Литература XII века отличается увеличением числа произведений философского содержания. Эта особенность повлияла также на азербайджанскую литературу. В статье отмечается, что в творчестве суфийских ученых Абунаджиба Сухраварди, Шихабаддина Омара Сухраварди присутствуют философские идеи и стихи, связанные с любовью. Здесь кратко представлены идеи основателей пантеизма Айналкузата Мийанеджи и ишрагизма Шихабаддина Йахии Сухраварди на эту тему, а также образцы их стихов.

Ключевые слова: Восток, Азербайджан, арабоязычный, лирика, философия, пантеизм, ишракизм

Giriş. Şərq ədəbiyyatının tarixi, forma və məzmun xüsusiyyətləri barədə dünya alımları, filoloqları çoxlu sayda, müxtəlif istiqamətli əsərlər yazmışlar. Bu tədqiqatlarda əsrlər boyu zənginləşən nümunələr üslub və formasına görə sistemləşdirilmişdir. Bəzən ənənəvi yollarla yaranan sənət inciləri zaman keçdikcə digər ədəbi qanunlardan da bəhrələnərək yeni, orijinal əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Akademik İ.Y.Kraçkovski dünya təcrübəsində üç poetik sistemin mövcudluğunu göstərmişdir: 1) Yunan sistemi; 2) Hind sistemi; 3) Ərəb sistemi [1, s.361].

Orta əsrlər Azərbaycan, fars və digər Şərq xalqlarının ədəbiyyatına ərəb ədəbiyyatşunaslığının təsiri dəfələrlə qeyd edilmişdir. Şərq poetikası dedikdə hər şeydən əvvəl ərəb ədəbiyyatşunaslığından qaynaqlanmış nitq növlərinin bir sıra qaydaları, formaları canlanır. Çünkü kökləri qədim ərəb nəzminə və nəsrinə aid məzmun və formalar digər Şərq xalqlarının ədəbiyyatına ənənəvi şəkildə ötürülmüş, sonrakı dövrlərdə bəzi inkişaf dəyişikliyi baş vermişdir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi zamanı Şərq poetikasının forma və məzmun xüsusiyyətlərini bilmək, qədim köklərdən bəhrələnərək yaranmış bu xəzinənin əlaqəli şəkildə təsviri daha maraqlıdır.

Qədim və orta əsrlərdə şeirlər müxtəlif mövzularda yaradılmışdır. Poeziyada həmin mövzu rəngarəngliyinə müxtəlif zamanlarda fərqli münasibətlə yanaşılmışdır. Əgər cahiliyyə dövründə şeir bir neçə mövzunu əhatə edirdisə, sonrakı əsrlərdə o, vahid mövzuda olurdu.

Tədqiqatçılar cahiliyyə qəsidə kompozisiyasını şərti olaraq bir-birindən fərqlənən, ardıcıl düzülmüş on bir mövzudan yarandığını bildirirdilər. Onlardan biri də şairin lirik çıxışı idi.

“Məhəbbət” və “esq” anlayışı hər zaman bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından biri olmuşdur. Qədim dövrlərdən bu gün qədər söz sənətində şairlərin, katiblərin böyük ustalıqla qələmə aldıqları əsərlərində insan hisslerinin tərənnümünə geniş yer verilmişdir. Həmin sevginin ünvanı müxtəlifdir. Bəşər övladları Tanrıının yaratdığı bütün gözəlliklərə biganə qalmamış, ona məftunluğundan irəli gələn duyğularını ilhamının köməyiylə kəlmələrin qəlibində yerləşdirmişdir.

Ərəblərin qəsidə lirik girişləri nəsib adlandırmışlar. Burada qadın gözəlliyi tərənnüm olunur, şair öz məhəbbət əzabından danişir, sevgilisinin adını şeirdə yazan şair az olurdu. Açıq qəzəldə şair sevgilisini cismani şəkildə tərənnüm edirdi [2, s.71].

Misir alimi Ömər Fərrux bildirirdi ki, cahiliyyədə qadın tərənnümü iki yolla edilirdi: əxlaqlı və açıq. Əxlaqlı qəzəldə sevgilisinin adını şeirdə yazan şair az olurdu. Açıq qəzəldə şair sevgilisini cismani şəkildə tərənnüm edirdi.

Ərəbdilli ədəbiyyat tarixi kitablarına nəzər saldıqda əməvilər dövründə inkişaf etmiş lirik hekayətlər, hisslerin tərənnümü barədə ayrıca danişılmalıdır. Çünkü bu mərhələdə həmin mövzunun yaranma istiqamətini sonrakı ədəbiyyat üçün özül hesab etmək mümkündür.

Müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi sayılan bəzi məkanlardan fərqli olaraq Ərəbistanın mühüm şəhərlərindən olan Hicazda şeirin inkişafı VII-VIII əsrlərdə fərqli axarda inkişaf etməyə başlamışdır. Hicaz əsasən siyasi, dini mövzulardan uzaq əyləncəyə meyilli poeziyanın tərəqqi məkanına çevrildi. İnsan duyğularının bəşəri tərəflərinin qabardılması, məhəbbət hisslerinin müxtəlif ifadələrlə, tərzlərlə tərənnümü o dövrün Hicaz lirikasının əsas məqsədlərindən idi.

Əməvilər dövründə (622-750) şairlər forma cəhətdən qədim ənənələrdən tədricən uzaqlaşmağa başladılar. Digər janrlarda olduğu kimi lirik şeirlər də yeddi-on beytdən ibarət müstəqil şəkildə söylənilir və “lirik qəzəllər” adlandırılırdı.

İbn Rəşiq təşbib, qəzəl və nəsibin eyni olduğunu göstəirdi. Nöqsanlardan biri kimi o, şeirdə nəsibi artırıb, mədhi azaltmağı qeyd edirdi. Bir şair Nəsr bin Səyyara (...-748) yüz beyt nəsib, on beyt mədh olan urcuzəni verir. Nəsr ona deyir: "Vallah sən incə söz, lətif məna qoymamışan. Lakin sənin nəsibin mədhinə mane olmuşdur" [3, s.163]. İbn Rəşiq bildirirdi ki, təşbib gəncliyin yolu və əsası yüksəlişdir. Gənc uşaqlıq halından çıxır.

VII-VIII əsr lirik şeirləri iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Biri melodiyanın müşayiətilə zadəganlar qarşısında oxunan hissələrin açıq-saçıq ifadə olunduğu şəhər (hadarı) poeziyası idi. Digəri isə platonik məhəbbət əsasında formalaşmış, iki talesiz gəncin məhəbbətindən bəhs edən bədəvi (üzrü) şeirləri idi. Bədəvi lirikasının tarixdə bir neçə məşhur nümayəndəsi olmuşdur.

Əksər ərəbdilli ədəbiyyat tarixlərində Əməvi dövrünün qəzəl bölümünə diqqət yetirdikdə şəhər (hadarı) lirikasının görkəmli nümayəndələri arasında ən məşhur şairlər kimi Ömər ibn Əbi Rəbiə (644-712), Əhvəs (655-728), Ərci (təx.694-təx.738) haqqında məlumatlara və şeirlərindən nümunələrə rast gəlinir. Maraq doğuran bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bəzən şəxsiyyəti və yaradıcılığında məhəbbət hissələrinin zənginliyi nəzərə alınaraq şəhər lirikasını Ömər ibn Əbi Rəbiənin adı ilə bağlayırlar.

Üzrү qəzəllərin də bir neçə məşhur nümayəndələri olmuşdur. Onlardan Qeys ibn Zərihin (...-təx.687), Cəmil ibn Məmarın (təx.660-təx.701), Qeys ibn Mulavvahın (645-688) adlarını göstərmək mümkündür. Bu şairlərin həyat hekayətləri demək olar ki, bir-birlərinə çox bənzəyirdi. Onların arasında ən məşhuru və faciə ilə bitən məhəbbəti sonrakı dövr şairlərinin əsər qəhrəmanına çevrilən Məcnun kimi tanınan Qeys ibn Mulavvah, yəni Məcnun-Leylidir.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında digər mövzularla yanaşı, lirik şeirlər də vardır. Əməvi dövründə yaşamış, yaradıcılığında mədhləri, həcvləri, mərsiyələrlilə filoloqların müzakirə etdiyi İsmayııl ibn Yəsərin şeirləri arasında lirik mövzuya rast gəlinir. Onlardan biri haqqında mənbədə bildirilir ki, şairin şeirini eşidən Əməvi xəlifəsi Vəlid ibn Yəzid (706-744) onun kimin tərəfində yazıldığını soruşmuş, müəllifin İsmayııl ibn Yəsər olduğu bildirilmişdir. Bu xəbər şairə çatdıqda o, xəlifənin qarşısına gəlmış və aşağıdakı lirik beytlərin də daxil olduğu qəsidəsini ona oxumuşdur:

*Kəlsəm, sən və narahatlıq, ey Kəlsəm
siz mənim gizli dərmanımsınız.
Məni gözlənilmədən yaxalayan məhəbbətimi
insanlardan gizlədirəm.
ən ağılli olan şey məhəbbətin gizliliyidir.
Şübə olmayan yerdə məni haqsızlıqla məzəmmət etdi
sən isə bizim aramızdakı məzəmmətsən.
Aydın şəkildə onun gizlətdiyini göstərirəm
sənə aid olandan imtina edərək irəliləyirəm [4, s.289].*

Xəlifə Vəlid ibn Yəzid şairin şeirlərindən təsirlənərək müğənnilərə onu oxumağı, mükafat kimi İsmayııl ibn Yəsara paltarlar və hədiyyələr verməyi, Mədinə şəhərində onun azad hesab olunmasını əmr etmişdir.

Mənbənin verdiyi məlumatdan da aydın görünür ki, öz istedadına, ilhamının qüdrətinə güvənən hər bir şair mütləq qəsidəsində lirik parçanı təqdim edərmiş.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində şairlərin lirik şeirlərinə rast gəlinir. Onlardan biri də X əsrдə yaşamış Bərəkəveyh Zəncaninin dövrümüzə gəlib çatmış beytləridir. Burada şair Leyla adlı bir qızə olan sonsuz eşqini çəkinmədən dilə gətirmişdir:

*Geri dönməyən ömür ötüb keçdi.
Nə zaman Leyla arzulanmamışdır?
Qocaldım,ancaq Leylanın məndəki xatırəsi təzədir.
Baş ağardı, ürək isə qaraldı.*

*Leylanın qardaşları mənə səfəri məsləhət bildilər.
Dedim: Sizin fikriniz düz deyildir [5, s.324].*

İslam aləmində müxtəlif təriqətlərin yaranması lirik məzmun daşıyan “məhəbbət” anlayışının mahiyyətinə fərqli məzmunu da qatmışdır. Əsasən mistik ədəbiyyatlarda bu özünəməxsus şəkildə başa düşüldü. Sufilərin dünyagörüşündə həmin anlayış bəşəri duyulgardan uzaqlaşaraq əbədi bir səadət sevdasına çevrildi.

Məlumdur ki, “eşq” sözü ərəbcə “عشق” feilindən yaranmış, “aşiq olmaq, sevmək, çox sevmək” mənalarını ifadə edir. Elmi və bədii ədəbiyyatlarda bu kəlməyə fərqli yozumlar verilmişdir. Sufilərin təbirincə, bəzi alımlar eşqin sırrını elə hərflərin özündə gizləndiyini göstərmişdir. “Ayn” və “şin” hərfləri eşqdir, “qaf” hərfi isə qəlbə işarədir. Ürək aşiq deyilsə, boşdur. Aşiq olunca aşinalıq qazanılır. Eşq göz və görmə ilə başlayır. “Ayn” hərfi başlangıçda “eşq”in hərflərinə səmimiyyətlə yaxınlaşır. Aşiq şövqlə dolu şərabı içir. Bu vəziyyət “şin” hərfilə ünsiyyət saxlayar. Bunu izləyən aşiq özünü itirər və məşuq da dirilər. “Qaf” hərfi isə aşiqin məşuqla var olduğunu göstərir [6, s.130].

“Eşq” sözünün daşıdığı mənalara gəlinəcə, sufilər onu “məcazi” və “həqiqi” olmaqla iki qismə ayıırlılar. “Məcazi eşq” dedikdə, insanın gözü öündə bəşəri bir sima, yəni qadın obrazı canlanır. Bu barədə əvvəldə lirik şeirlərdən danişılarkən bəhs olunmuşdur.

Sufilərin təbirincə “eşq” anlayışının digər növü “Həqiqi eşq” adlanırdı. Bu növün izahı bəşəri duyulgardan fərqlənirdi. Fəlsəfi ədəbiyyatların aparıcı məsələlərdən sayılan həmin terminin izahına sufi ədəbiyyatlarda daha çox təsadüf olunur. “Həqiqi eşq” dedikdə, əsasən bəndənin Allaha bəslədiyi eşqdən bəhs edilir. Hədislərin birində “Mən gizli xəzinə idim, bilinməyi arzu etdim, aləmi yaratdım” deməsi ilahi sevginin qaynağıdır [6, s.24].

İnsanın qəlbində təbiətin gözəlliklərindən, vətənə bağlılıqdan, bəşər övladlarının bir-birinə bəslədiyi duyulgardan başqa fərqli bir hiss də alovlanır. Bu həmin hissələrdən ən ucada dayanamı bəndənin öz Tanrısına olan sevgisidir. Şərq ədəbiyyatından ali eşq sayılan İlahi sevgini, Ona qovuşmaq arzusunu vəsf edən çoxlu sayda nümunələr vardır.

Bəndənin Allahu tanımı yalnız ona bəslədiyi sevgilə, eşqlə bəlli olur. Əgər insan Allahu sevdiyini söyləyərsə, o zaman Onun yaratdıqlarını da eyni şəkildə sevməlidir. Belə ki, o, Yaradana görə yaradılanı sevməlidir. Bəndənin bəslədiyi həmin sevgi gözələ görə deyil, gözəlliyyət görə olmalıdır. Bu şəkildə hər kəsi və hər şeyi sevməlidir. “Həqiqi eşq”ə bəzən “məcazi eşq”in yolu ilə də çatmaq mümkündür. Buna görə, “məcazi eşq, əsl eşqin körpüsüdür” deyilmişdir [7, s.24].

Azərbaycanlı sufi mütəfəkkirlər Əbunnəcib Sührəvərdi (1097-1168) və Şihabəddin Ömrə Sührəvərdi (1145-1234) dəyərli fəlsəfi əsərlərili elm tarixində özünəməxsus mövqedə dayanırlar. Onların yaradıcılığına nəzər saldıqda həqiqi eşqlə bağlı şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin cərəyan yaradıcıları kimi burada yalnız Eynəlqüzat Miyanəcinin (1099-1131) və Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) fəlsəfi poeziyasından nümunələr veriləcəkdir.

Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı ilə özünəməxsus yeri olan nümayəndlərindən biri panteizmin banisi Eynəlqüzat Miyanəcidir. Filosofun idrak nəzəriyyəsində mühüm yerlərdən birini “eşq” anlayışı tutur. O, eşqi “Allahu dərk etməyin göstəricisi”, aşığı “məşuqa qovuşdurən qüvvə” adlandırmışdır. Eşqin başlangıçında aşiq müşahidə edən, məşuq müşahidə edilən sayılır. Lakin bu psixoloji halın sonunda onlar arasında fərq silinir: “Müşahidə edən ilə müşahidə edilən birləşdikdə müşahidə edən müşahidə edilənə, müşahidə edilən müşahidə edənə çevrilir” [8, s.142].

Eynəlqüzat Miyanəci fikrini qüvvətləndirmək məqsədilə hədislərin birində nümunə gətirmişdir: “Kim ki, aşiq oldu və xeyirxah oldu, sonra sərr saxladı və öldü, o, şəhid oldu” [9, s.96]. Mütəfəkkir bildirirdi ki, əgər biri aşiq olarsa və onun eşqi gizlidir. O, eşqdən ölmüşsə, şəhid olmuşdur. Filosof bu müqəddiməni “eşq aləmi” adlandırmışdır. Alim öz eşqində güzəştə getməyə

çalışmış, öz eşqini “vurğun və sərgərdan” hesab etmişdir. Eşqin belə axarı məşuqu qalib, aşiqi isə məğlub edir.

Eynəlqütəzat Miyanəci burada həqiqi eşqi mənəvi eşqin timsalında təqdim edərək əfsanələşmiş Qeyzin Leyliyə bəslədiyi sevgini örnək göstərmışdır. Hər zaman Məcnun dedikdə, onu Leyli adı eştdikdə öz ruhunu, canını itirə bilən bir sima kimi vermişdir. Filosof belə bir sevgiyə yiyələnməyən kəslərin Məcnunun Leyliyə bəslədiyi duyğuları yaşamayanların bu mövzuda heç nə anla-madıqlarını, hər şeydən xəbərsiz olduqlarını göstərmişdir. “Məcazi eşq”də baş vermiş bu istəklər, bağlılıqlar, acılar “Həqiqi eşq”də də baş verir. Bu sevgini anlamaq üçün mütləq onu yaşamaq lazımdır. Hər kim ki, onu yaşamamışsa, qəlbində boşluq hiss edər və ehtiyac duymaz. Aşıq olmaq üçün məşuqun camalını görməyi vacib sayan mütəfəkkir, burada Məcnunun Leyli ilə qarşılaşmasının zəruriliyini göstərmişdir. Daha sonra o, Məcnunun Leylinin adını eşidərək ona aşiq olmasını, yalnız onu düşündüyüünü əsas əlamət kimi göstərir. Alimin fikrincə, aşiq ruhən, cismən özünü hissərinə təslim etməli, həyatını onsuz düşünməməlidir. O, yaşamağın mənasını “Həqiqi eşq”də taparaq onsuz qalmağı ölüm saymalıdır [9, s.97, 98].

Eynəlqütəzat Miyanəci eşqi yaşıana bilən ən böyük qüvvə hesab edirdi. O, bildirirdi ki, aşiq ruhən özünü dərk etdiqdə və qəlbini dirlədiqdə eşqi görməyi bacarır. Eşqin gücü o qədər əzəmətlidir ki, məşuq aşıqlə qarşılaşıqdıqda eşq onları bir-birinə yaxınlaşdırır və eşqə sahiblənlərlə. Mütəfəkkir eşq atəşini təsvir edərkən gözəl bədii təsvirdən istifadə etmişdir. Burada Şərq ədəbiyyatında geniş əksini tapmış daim yanar şam üzərində fırlanan, məhvinə səbəb versə belə pərvanənin ondan ayrı qalmayaraq bir-birlərilə gözəl sezilməyən əlaqəsinə işarə edir. Panteist filosof bildirirdi ki, eşq atəşi pərvanəyə qüvvət verir və onu böyür, sonda pərvanə atəşin onun aşiqi olduğunu qəbul edir. Yanar oda bağlılıq istəklə yaranır. Şamın atəsilə məşuq yanaraq meydana çıxır, pərvanənin eşqi alışaraq alovlanır [9, s.100].

Eynəlqütəzat Miyanəci həqiqət yolunu tutan salıkların bəzisini “həqiqət dəlisi” adlandırmışdır. Şəriət sahibləri bildilər ki, bu divanələr bağlanmalıdır. Buna görə də, şəriəti onlara bənd etdilər. O, şeyxin müridə nəsihətini yada salaraq bildirir ki, Allaha divanə və Peyğəmbərə yaxın ol. Eşq atəşinə mübtəla olanlar məşuqla aşiq arasında yol vardır. Bu yolda eşq dəlisinin küfrü ola bilər. Aşıq o zaman şahidə çevrilir ki, görür və nə üçün divanə olduğunu anlayır [9, s.204].

Müxtəlif fəlsəfi cərəyanlarda “eşq” anlayışı, aşiq və məşuqun qovuşması məsələsi fərqli başa düşülür. İşraqilik fəlsəfəsində “işraq” anlayışına qarşı “müşahidə” anlayışı qoyulur. Şüalanma zamanı ali varlıqdan aşağı varlıq yaranır, nurani şüanın mücərrəd nurdan başqa bir mücərrəd nur üzərinə axması prosesidir. Müşahidə isə aşağı varlığın ali varlığı seyr etməsidir. “Hər iki proses ali varlıqla aşağı varlıq arasında, başqa sözlə, görünənlə görən arasında örtük olmadıqdə baş verir” [10, s.77].

İşraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin yaradıcılığında işığa sevgi, ona qovuşmaq arzusu, aşiqin çəkdiyi həsrət acısı və vüsal səadətilə bağlı şeirləri vardır. Onların birində deyilir:

*Ruhlar daim sizə həsrət çəkir
Sizin vüsalınız [ruhların – Ü.Z.] ətirli bitkisi və şərabıdır.
Sizin məhəbbət bəslədiyiniz adamların qəlbləri sizə can atır
Görüşünüzün gözəlliyindən məmnundur [11, s.245].*

İlk baxışdan gerçek məhəbbət kimi başa düşülən yuxarıdakı beytlər fəlsəfi poeziyanın gözəl nümunələrindəndir. Burada mütəfəkkir “həsrət” və “vüsal” deyərkən aşıqlar arasındaki münasibəti deyil, özünün işraqilik ideyasını əsas tutmuşdur. İnsanların ali İşıqlar işığına sevgisi, onun seyrinə nail olmaq cəhdini göstərilmişdir. Şihabəddin Sührəvərdinin fəlsəfi baxışlarından söhbət açarkən göstərilmişdir ki, hər bir bəşər övladının ən ali arzusu İşıqlar işığının seyri səadətinə çatmaqdır. Yalnız saleh insanların nəsibi olan həmin xoşbəxtlik mütəfəkkirin poeziyasındaki bu məqamın izahıdır. Əksini tapan “aşıqlər” real mənada deyil, qəlbə müqəddəs işığa bağlı insan kimi başa düşülməlidir.

*Gənc oğlanı cahillər inkar etdilər
Onu bir şeydən digərinə aid etdilər.
Bütün canlılar öz məhəbbətində meyitdir
Sanki meyit öz məhəbbətində canlıdır [12, s.2]*

Müqəddəs sevginin aşiqini anlamamaq cahillikdir. Dar düşüncəli insanlar ilahi sevginin mahiyyətini anlamır, hər kəs vəziyyətə öz yozumunu verir. Bəşəri həyatın insanlara müvəqqəti pay kimi hədiyyə edilməsi əksəriyyətin düşüncə səviyyəsində qaranlıq məsələdir. Bu səbəbdən də ilahi sevgiye bağlı aşiqi çoxları anlamır. Həmin yolda çox cəfalar çəkir. Sonda öz məhəbbətinə qovuşan aşiq cismi ayrılığı ilə buna nail olur. Maddi dünyada hər kəsin gözündə o, ölmüşdür. Lakin ilahi eşqilə cismən yox olsa da, ruhən yeni həyata bağlıdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, insan hissərinin tərənnümündən yaranmış məhəbbətlə bağlı əsərlər bütün dövrlərdə ədəbiyyatın aparıcı mövzularından sayılmışdır. Zamanın dəyişikliyi, tarixin sınaqları həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, mədəniyyətə də təsir göstərmişdir. Mövcud vəziyyətdən çıxış edən şairlər, ədiblər dövrün tələblərinə uyğun mövzulara müraciət etmiş, söz sənətinə münasibət hər mərhələdə özünəməxsusluğunu ilə seçilmiştir. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq ədəbiyyatın formalarında və məzmununda müxtəlifliklər yaranmıştır. İlk dövrlərdə əgər ədəbiyyatda eşq, məhəbbət anlamı bir bəşərin digərinə bəslədiyi hissələr şəklində başa düşüldü, zaman keçdikcə insanın Yaradana olan sevgisi lirik mövzu kimi mütəfəkkirlərin əsərlərini zənginləşdirdi. Əgər bəşəri sevgidə aşiqin qovuşması maddi dünyanın sevinci sayılırdısa, İlahi məhəbbətin səadəti əbədiliyə çatmaq idi. Şərq ədəbiyyatında məhəbbət anlayışı insanın digər bir bəşərə və öz Yaradına ünvanlamasına dair çoxlu sayıda nümunələr vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Крачковски И.Ю. Арабская поэтика в IX в. Избранные сочинения. II том. Москва-Ленинград, 1956
2. عمر فروخ. تاريخ الادب العربي. الجزء الاول. دار العلم للملاتي، بيروت، ١٩٨١
3. ابن رشيق القيروانى. العمدة قى محسن الشعر و ادبه و نقده. حققه، و فصله، غلق حواشيه محمد محيى الدين عبد الحميد. بيروت، ١٩٧٢
4. أبو الفرج الأصبهانى. كتاب الأغانى. المجلد الرابع. تحقيق احسان عباس، ابراهيم السعافين، بكر عباس. دار صادر، بيروت
5. التعالى عبد الملك. خاص الخاص. شرحه و عق عليه مأمون بن محي الدين الجنان. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان، ١٩٩٤
6. Metinlerle tasavvuf terimleri sözlüğü. Tashih Selahaddin ed-Dimeşki el-Ekberi. Tercümü heyeti: Zafer Erginli, İlyas Karsh, Yavuz Köktaş, Nurettin Ödül, Rifat Resul Sevinç ve Salih Sabri Yavuz. İstanbul-kalem yayınıevi. 2006
7. Cebecioğlu Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Anka Yayımları, İstanbul, 2004
8. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994
9. عین القضاة الميانجي. تمهيدات. تهران، ١٩٦٢
10. Məmmədov Z.C. İşraqlıq fəlsəfəsinin ontologiyası. Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3
11. ابن أبي اصبيعة. عيون الانباء في طبقات الاطباء. دار مكتبة الحياة- بيروت، ، ١٩٦٥
12. السهوردي شهاب الدين. ديوان امام السهوردي. Dəməşqin Zahiriyyə kitabxanasında saxlanılan əlyazma